

РЕЦЕНЗИЯ

относно: дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ в професионално направление 3.1. „Социология, антропология и науки за културата“ по научна специалност „Социология“

автор на дисертационния труд: **Нина Розинова Денисова**

тема на дисертационния труд: **Потребление на храни и напитки в контекста на социално-икономическите трансформации в България в началото на XXI-ви век: върху примера на крафт бирата и хляба**

научен ръководител: доц. д-р Петя Славова, катедра „Социология“, СУ „Св. Кл. Охридски“

обучаваща организация: Катедра „Социология“, Философски Факултет - СУ „Св. Кл. Охридски“ по научна специалност „Социология“ в професионално направление 3.1. „Социология, антропология и науки за културата“

от: проф. д.с.н. **Таня Чавдарова**, катедра „Социология“, СУ „Св. Кл. Охридски“, научна специалност: „Социология“ с шифър 05.11.01 съгласно заповед на Ректора на СУ „Св. Кл.Охридски“ РД 38-587/08.12.2020 г.

1. Данни за докторанта и докторантурата

Нина Розинова Денисова придобива бакалавърска степен по *Социология* от СУ „Св. Кл. Охридски“ през 2010 г. и магистърска степен по *Връзки с обществеността* в същия университет през 2013 г. Тя се обучава в редовна тригодишна форма по докторска програма към катедра „Социология“ на СУ „Св. Кл. Охридски“ съгласно Заповед за зачисляване № РД 20-207 от 26 януари 2017 г. на Ректора на СУ. Нина Денисова е отчислена от редовна докторантура с право на защита съгласно Заповед за отчисляване на Ректора на СУ, считано от 1 февруари 2020 г. Покрити са изискуемите кредити и изпити и не са допуснати нарушения на Правилника на СУ. Спазени са минималните национални изисквания съгласно ЗРАСРБ.

2. Данни за дисертацията

2.1. Тема

Темата на предложението за защита дисертационен труд е положена в средищното поле на социология на потреблението и социология на пазарите. Тя поставя в центъра проблема за зараждането на пазари на нови, луксозни стоки – продукти на занаятчийски труд като критика на универсалните стандарти и социалната унификация, установени чрез масовото индустриално производство, и като критика на безличните пазарни връзки. Темата е безспорно новаторска и с огромен потенциал. Тя се вписва в световните изследвания на постиндустриалното капиталистическо общество и на начина, който капитализмът не само интегрира критиката към доминиращото масово производство, но и я използва като генератор, задвижващ вътрешната му динамика. Специално в български контекст проблемът е напълно непроучен и несъмнено

предложената за защита дисертация ще допринесе много за стимулиране на бъдещи изследвания.

2.2. Основни части на дисертацията

Нина Денисова представя за публична защита докторска дисертация в обем от 365 стандартни страници. Дисертацията е структурирана в три глави, въведение, заключение, библиография и приложение. Библиографията съдържа 181 заглавия преобладаващо на английски език. Има 32 позовавания на български език и няколко на френски език. Приложението съдържа десет таблици, представящи главно инструментариума на изследването (основни индикатори, гайд за интервю, дизайн на проучването и др.).

Във въведението Н. Денисова поставя двете основни изследователски цели на своята дисертация: (1) емпирично да докаже наличието на критичен потенциал на крафт потреблението спрямо масовото потребление, както и да разкрие специфичните му проявления; (2) да „анализира разнородните ценности, които изграждат нехомогенна констелация от логики, които съставляват крафт потреблението“ (с. 7-8). Тук тя издига и централната теза на дисертацията: „крафт явлението (потреблението и производството) е част от нов тип занаятчийство, за което е характерна експлицитна критика спрямо масовото потребление и установените пазарни практики. Въвлечените в крафт производството и потреблението дейци имат съзнателен стремеж за реформиране на икономическата система, в която са въвлечени“ (с. 7).

В първата глава се изследва раждането на крафт потреблението като социологически проблем и се обосновава теоретичният подход към анализа му. Следвайки Кембъл, в дисертацията крафт потреблението се дефинира като: „потребителска активност, в която ‘продуктът’ е едновременно направен и замислен (designed) от един и същи човек и към който потребителят влага умения, знание, преценка и страст, като същевременно е мотивиран от желанието за себеизява“ (Campbell 2005). Предприема се аналитичното сравнение между занаятчийско производство и крафт производство. Изтъкват се приликите между тях като ориентирани към ръчния труд, малкото серийно производство, специфичните традиционни практики и специфичен икономически етос. Основната разлика се открива в това, че крафт производството представлява експлицитна критика на масовото производство, на съвременното потребление и на начина, по който функционира пазарът в съвременната икономика. В този смисъл то сполучливо е определено като неозанаятчийство (Осејо 2017), като „постмодерен прочит на една исторически дълготрайна икономическа практика“ (с. 36).

Обосноваването на теоретичния подход в част 1.2 стъпва върху анализ на три основни парадигмални традиции, през призмата на които се разглежда потреблението в социологическата литература: критическите марксистки и неомарксистки подходи, неовеберианският тип анализи, разглеждащ потреблението като „културен дух“, и прагматистките подходи. Фокусът върху „светове на потреблението“ убедително се идентифицира като най-подходящ за анализ на спецификите на крафт потреблението. Така, представата за крафта се свързва с концептуалната рамка на прагматистката социология (Thévenot and Boltanski 2006), както и с тази на икономиката на обогатяването (Boltanski and Esquerre 2016).

Част 1.3 разкрива ключовите понятия и теоретични индикатори, залегнали в дизайна на емпиричното изследване. То има за цел да разкрие особеностите на потреблението на два крафт продукта: единият традиционен – хляба, другият нетрадиционен, но убедително наложен през последните две десетилетия – бирата. Избрани са три

типологични ситуации, в които да се изследва критичният потенциал на крафт явлението спрямо масовото производство: (1) масово потребление на крафт продукти, разпространявани от супермаркетите; (2) квази масово потребление, дефинирано като „потребление в работилница/малко производство – пивоварна/хлебарница и места, тип магазини и/или заведения, които продават предимно крафт продукти“; (3) домашно потребление, при което крафт продуктите се произвеждат от и за самия потребител и най-близкото му обкръжение.

За емпиричното изследване се използва подходът *изследване на множествени случаи* (*multiple case study*). То включва три качествени метода за регистрация на данни: (1) полуструктурирани интервюта с потребители и производители на крафт хляб и бира, предварително идентифицирани като характерни за всяка една от трите ситуации на потребление, както и с представители на браншови асоциации и масови производители на хляб и бира; (2) етнографски наблюдения; (3) кабинетно проучване на специализирани сайтове за крафт-потребители, форуми, брошури и др. Изследването включва експлораторна (18 включени етнографски наблюдения в крафт бира-барове и пекарни) и същинска фаза (20 полуструктурирани интервюта с потребители – по две полуструктурирани интервюта с потребители в супермаркет/бар/пекарна и още толкова – с производители в домашни условия за всяка категория и за съответните локации, както и девет полуструктурирани интервюта с производители на крафт хляб и бира и с пет представители на браншови организации).

Втора глава представя постсоциалистическия контекст, в който се заражда крафт явлението. Предприема се, първо, анализ на макрониво, който разкрива как либерализацията на икономиката довежда до драстични промени в потреблението. Те се проблематизират на фона на антиглобалистките и антикорпоративните движения, и движенията в защита на местните продукти. Промените в потреблението убедително се разкриват като движение на махалото към равновесното му състояние, в което все по-важен е производителят, съответно качеството и здравословността на продукта, а не толкова символната му стойност, отразена в марката. Второ, осъществява се анализ на мезониво, в който се очертават основни аспекти от дейността на браншови асоциации и сдружения на производители по повод на нормативната регулация на дейността на крафт производителите. Очертава се и историческата динамика в производството и потреблението на хляб. Проблематизират се ценностните трансформации в потреблението, довеждащи до все по-тясното обвързване на производители и потребители.

Анализът в трета глава представя резултатите от емпиричното проучване. Той е структуриран в три части, всяка от които е посветена на описаните три изследвани ситуации на крафт потребление. Анализът е съсредоточен върху това да изтъкне как производители и потребители взаимно обосновават потреблението на крафт продукти.

Като цяло, дисертацията предоставя много богат както теоретичен, така и емпиричен анализ, който впечатлява със своята многопластовост и убедителност и несъмнено представлява значимо постижение.

2. 3. Научен апарат

Използваният научен апарат на прагматистката социология е ясно и недвусмислено прояснен. Прилагането му е логически непротиворечиво и аргументирано чрез пространни и задълбочени познания по проблема, за което свидетелства и обширната библиография на български, английски и френски източници. Нямам никакво съмнение, че цитираните публикации са реално използвани. Начинът на цитиране като

цяло е коректен. Дисертацията се отличава с ясен и точен език и с фин научен стил, който увлича читателя.

3. Научни и научно-приложни приноси на дисертационния труд

Дисертацията има несъмнен приносен характер както от научно, така и от научно-приложно естество. Бих обобщила приносните моменти по следния начин:

1. Възникването и налагането на нов тип пазарни участници убедително е анализирано от рядко използваната микроперспектива. Тя ни разкрива начините на обосноваването на пазарното (не)участие от страна на производители и потребители. Анализът на проявяващите се на микроново ценности системно отвежда към разгръщане на критика спрямо доминиращото масово производство. Тя се проследява по-специално като критика срещу „редовете“ (в смисъла на прагматистката социология) на стандартите и на пазара за сметка на утвърждаването на редовете на вдъхновението и на близостта. По този начин микроанализът успява да достигне до значими на макрониво изводи за функциониране на съвременната капиталистическа икономика. Те се отнасят най-вече до „усвояването“ на критиката спрямо реда на стандартите и пазара посредством възраждането по нов начин на занаятчийството, което утвърждава цялостността и творческия характер на човешкия труд, и преоткрива значимостта на личното доверие и близост между производители и потребители. Така дисертационният труд се явява пряко емпирично доказателство на тезата на Болтански и Киапело, че капитализмът е в състояние да интегрира в себе си критиките срещу него, като убедително ни разкрива новата роля, смисъл и критически дух на занаятчийството като елемент от вътрешната динамика на капитализма в съвременната постиндустриална епоха.
2. Осъществен е първи по рода си социологически анализ на възникването и развитието на пазари на луксозни занаятчийски стоки - крафт бира и хляб - през последните 20 години в България. Дисертационният труд доказва, че икономиката на обогатяването, която носи есенцията на демасовизирането на съвременното производство, вече има своя категорична територия в съвременната българска икономическа среда. Така е очертан един значим фактор, който се очаква да продължава да променя облика на нашия икономически живот.
3. Успешно е приложена прагматистката социология на Болтански и Тевно като концептуална рамка на изследването. Познавателните възможности на тази теория са изключително убедително верифицирани. Дисертационният труд осъществява принос, като обогатява и разширява вече завоюваните позиции на прагматистката социология на терена на икономическата социология, особено на социология на пазарите. В български научен контекст са изключение социологическите приложения на теорията на Болтански и Тевно. Затова нямам съмнение, че дисертацията, която категорично показва къде е силата на този подход, ще съумее да привлече последователи.
4. Много съществен научно-приложен принос на дисертацията е детайлната разработката и непротиворечивото прилагане на методологията на прагматистката социология. Осъществено е впечатляващо богато и пълнокръвно емпирично изследване с предварителна и същинска фаза и с комбинирание на

взаимно допълващи се изследователски методи и техники. Успешното приложение на тази методология със сигурност ще провокира нови социологически проучвания, основани върху прагматистката социология.

4. Въпроси и бележки

Естествено, всеки научен текст поражда въпроси, несъгласия и възбужда коментари. Бих групирала бележките си в три части.

1. В дисертацията се усеща напрежение във връзка с дефинирането на понятието „крафт“ чрез цитираната по-горе дефиниция на Кембъл. Тя предполага, че има съвпадение на фигурите на производителя и потребителя, което очевидно е така само при едната изследвана ситуация, домашното производство. Оттук става трудно да се проследи какво се разбира под „хибриден характер“ на крафта. Хибридността се дефинира веднъж като сближаване на ролите на производител и потребител (с. 9), но според дефиницията на крафта те се припокриват, тоест хибридността е предварително изключена. На друго място хибридността се дефинира като „неразличимост между потребление и производство“ (с. 85). Проблематично е и разбирането за „нехомогенния характер“ на крафта. Нехомогенността се дефинира в дисертацията по различен начин: напр. като следване на различни ценностни логики (с. 8); като конструиране на крафт обектите по различен начин (с. 11); като „израз на вътрешното противоречие на крафта да търси уникалност и неповторимост, но и да търси да обхване поголеми маси от хора (с. 29); като различни причини, каращи хората да консумират крафт продукти в различни ситуации (с. 48); като „различни крафт продукти“ (с. 85). Ако приемем, че нехомогенността е свързана с различни ценностни логики, става изключително важно питането на дисертантката: „Има ли доминираща ценностна конфигурация, която бихме могли да наречем крафт-конфигурация или нехомогенността на крафт-светът означава, че е свързана с „разпадналите се“ ценностни светове на потребителите?“ (с. 92). Ако липсва доминираща ценностна конфигурация на крафт-света, какви налични ценностни конфигурации „излизат“ от емпиричните резултати? Многократно повтарящото се твърдение за нехомогенност за мен не е достатъчно удовлетворително без проявена - емпирично извлечена - типология за различните ценностни логики (типично съотнасяне на ценностни редове). Ако типологията се отнася единствено до трите ситуации, които предварително са били дефинирани, при това чрез предварително придадени им специфични ценностни редове (с. 87, 89), тогава какво точно се извлича от емпиричните находки?
2. Втората ми бележка се отнася до структурата и съдържанието на трета глава. От мое гледище, замисълът за прилагане на *изследване на множествени случаи*, по-конкретно на крафт бира и хляб, предполага, че тяхното потребление ще бъде системно сравнено и ще бъдат извлечени изводи за приликите и разликите в критичния потенциал на следваните ценностни логики от потребителите на бира и хляб. Вместо това е предпочетена структура, която ни представя всяка от трите ситуации при категоричен акцент върху потреблението и производството на крафт бирата, а не толкова върху хляба. Какви са основанията за това предпочитание? Фокусът върху потребителските ситуации не може да отмени необходимостта да се отграничат субектите на обосноваването, доколкото обосноваването е изразяване на ценности, които винаги са субективни: по един начин се обосновават производителите, по друг - потребителите. Размиването на

този аспект потушава видимостта на много ценни изследователски резултати за създаването на един нов пазар – този на крафт бирата, с неговите нови, алтернативни вериги на връзка: доставчици-производители-потребители и ролята на конкурсите за създаването и поддържането на пазарните връзки.

3. Неизбежно е, че всеки теоретичен подход има както плюсове, така и слаби места. Дисертационният труд е несъмнено доказателство за силните страни на прагматисткия подход и метод. Би ми се искало обаче да видя в него по-силна критична рефлексия върху слабостите. Като основен проблем на подхода идентифицирам това, че при обосноваването на субективни позиции е логично да се проявява ефектът на самопредставянето. Резултатът от този ефект е, че респондентите подценяват или направо подминават в обосноваването си т.нар. „ред на мнението“, който е свързан със социалното диференциране. Статусът на крафт бирата и хляба като луксозни продукти от високия ценови сегмент, престижът, който носи потреблението им и заявяването чрез него на позиция в системата на социалното разслоение са очевидни факти, но те не са могли да заемат заслуженото си място в дисертацията. За мен остава неясно защо редът на мнението, отразяващ критиката на индивидуализиращото крафт потребление спрямо социалната унификация на масовото потребление, е отнесен изключително към ситуацията на потребление в супермаркетите? Цялата логика на анализа показва, че стремежът към индивидуализация и социално диференциране е ключова характеристика както на крафт производството, така и на крафт потреблението, без значение в каква ситуация се проявява.

Бих искала да изтъкна, че поставените въпроси и изказани бележки не омаловажават приносите на дисертационния труд. Надявам се те да послужат на Нина Денисова за целите на бъдеща преработка и публикуване на дисертацията като монография. Надявам се също така авторката в най-скоро време да публикува изследователските си резултати в международни списания - убедена съм, че ще се радват на много добър прием.

5. Автореферат

Съдържанието на дисертационния труд е отразено точно и коректно в автореферата.

6. Публикации по дисертацията

Нина Денисова има общо пет научни и две научно-популярни публикации на български език, както и участие в шест изследователски проекта, включително и в два международни проекта. Трябва да се отбележи, че дисертантката е проявила афинитет към научна работа още като студентка. Тя има две статии, публикувани по време на обучението ѝ в бакалавърската степен по социология, които са резултат от включването ѝ в изследователски проекти.

Изпълнено е законовото изискване за допускане до публична защита - по темата на дисертацията са две от статиите, които са публикувани в Годишника на СУ. Те отразяват двата сърцевинни аспекта от дисертационния ѝ труд: потреблението на занаятчийски хляб и крафт бира. Авторката е участвала в осем научни конференции и е представила своите изследователски резултати чрез девет доклада. Три от тях са на английски език и са изнесени на значими международни форуми в чужбина. Част от публикациите и докладите са посветени на качеството на преподаването в областта на

социология на потреблението. Това е рядко срещан ангажимент за един дисертант, който заслужава признанието ни.

Заклучение

Представената за публична защита дисертация на **Нина Розинова Денисова** на тема: **„Потребление на храни и напитки в контекста на социално-икономическите трансформации в България в началото на XXI-ви век: върху примера на крафт бирата и хляба“** е защитима по категоричен начин както по отношение на образователната част на степента „доктор“, така и по отношение на научната част чрез осъществените приноси. Дисертационният труд изцяло отговаря на изискванията на ЗРАСРБ и на Правилника на СУ "Св. Кл. Охридски" за неговото прилагане. Това ми дава основание да предложа с пълна убеденост на уважаемите членове на научното жури да присъдят на **Нина Денисова образователната и научна степен „доктор“ в професионалното направление 3.1. „Социология, антропология и науки за културата“**, докторска програма по Социология.

5 януари 2021 г.

проф. д.с.н. Таня Чавдарова